

Artur Fabiś, Łukasz Tomczyk

GERAGOGIKA W UJĘCIU AUTORÓW NIEMIECKOJĘZycznych

Słowa kluczowe: geragogika, starzenie się, starość, uczenie się.

Streszczenie: Niniejszy artykuł został oparty na analizie aktualnych źródeł niemieckojęzycznych. Celem było przedstawienie rozumienia geragogiki w ujęciu niemieckojęzycznych autorów w oparciu o analizę definicji oraz podręczników. Autorzy dochodzą do konkluzji, iż geragogika jako dyscyplina zakorzeniona w naukach o wychowaniu i czerpiąca w szczególności z psychologii i socjologii starzenia się, jest subdyscypliną praktyczną. Celem działań wspierających seniorów jest pomoc w radzeniu sobie w sytuacjach życia codziennego oraz podniesienie jakości ich życia. Jednakże dla osób w trzecim i czwartym wieku cele oddziaływań geragogicznych są zróżnicowane.

Wprowadzenie

Niniejszy tekst jest próbą syntetycznego zestawienia najważniejszych współczesnych niemieckojęzycznych koncepcji/interpretacji geragogiki jako dyscypliny, jak zgodnie się uznaje, zakorzenionej w pedagogice społecznej (*Sozialpädagogik*), socjologii starzenia się (*Gerontosoziologie*) i psychologii starzenia się (*Gerontopsychologie*).

W pierwszej części tekstu przedstawione zostały wybrane definicje, którymi posługują się niemieckojęzyczni badacze problematyki kształcenia w starości (*Bildung in Alter* – Veelken 2006; *Alten-Bildung, Altenbildung* – Jasper 2002; *Wingchen* 2002) – gdyż tak właśnie najczęściej synonimicznie rozumie się pojęcie *Geragogik*. Następnie przeanalizowane zostały dwa podręczniki do geragogiki pod względem zawartości ich treści. Wszystkie źródła wybrane do analizy, poza tymi, które zostały wykorzystane do przedstawienia tła historycznego, opublikowane zostały w bieżącym wieku.

Rozumienie geragogiki

Pierwszy raz użył pojęcia geragogika (*Geragogik*) Hilarion Petzold w 1965 roku, a treściowo pojęcie to odpowiadało użytej wcześniej przez Otto F. Bollnowa (1962) gerontagogice, czyli *Gerontagogik*.

Punktem wyjścia w definiowaniu geragogiki w przeanalizowanych źródłach, jest zawsze jej zakorzenienie w pedagogice. *Geragogika zajmuje się nie tylko problemami »wychowania starego człowieka«, lecz także zawiera w sobie wszystkie pedagogiczne kwestie, które związane są z wiekiem. Geragogika zawiera ten obszar gerontologii i nauk o wychowaniu, który obejmuje teorię i praktykę z wszystkimi problemami, treściami kształcenia i procesami kształcenia, związanymi ze starzeniem się i starością* (Wingchen 2004, s. 52). Autor ten także dodaje, że praca edukacyjna z seniorami jest raczej utożsamiana z praktycznym rozwiązywaniem problemów życiowych aniżeli z „wyższą kulturą” rozumianą jako uczenie się dla samego rozwoju. We wstępie nowego wydania podręcznika (2009) Jürgen Wingchen stwierdza, że geragogikę można utożsamiać z pedagogiką starości (*Alten-Pädagogik*). Natomiast Elisabeth Buboltz-Lutz (2002) podkreśla znaczenie geragogiki w pracy socjalnej na rzecz osób starszych. Uczenie się w starości będzie w takim rozumieniu zarówno narzędziem, jak i celem pracy socjalnej. Kluczowe w tym rozumieniu jest postrzeganie procesów kształcenia jako działań nierozzerwalnie związanych z namysłem, refleksją. Badaczka stawia trzy kluczowe pytania, na które stara się odpowiedzieć współczesna geragogika: Jak uczyć się w/dla starości? Jak organizować uczenie się osobom starszym? Jak uczyć się całościowo/do starości? Ta sama autorka wraz ze współautorami podręcznika do geragogiki (Buboltz-Lutz i inni 2010) postuluje zmianę perspektywy spojrzenia na motyw uczenia się w starości: z powinności na wolę, upatrując źródeł takiej postawy w refleksyjności człowieka starego. Istotą staje się więc to, czego człowiek chce, a nie czego powinien się uczyć. Konsekwencją takiego spojrzenia jest podkreślenie istotności pracy z biografią i autobiografią, dzięki czemu możliwe będzie określenie aktualnego sensu życia, obecnych problemów i odnalezienie celów na przyszłość.

Cele geragogiki nakreślane są bardzo różnie – przyjęta perspektywa osadzenia geragogiki w wybranych obszarach nauki będzie determinowała operacjonalizację jej celów. Można zatem cel działań koncentrować wokół rozwoju osobowego (Buboltz-Lutz i inni 2010; Maderer, Skiba 2006) głównie poprzez wykorzystanie narzędzi pedagogicznych. Można także za podstawowy cel przyjąć podnoszenie jakości życia (Wingchen 2004; Buboltz-Lutz 2001), gdy geragogikę powiąże się z pracą socjalną i wsparciem. Można w końcu w działaniach geragogicznych upatrywać celów utylitarnych związanych z pokonywaniem trudności, usprawnianiem codziennego życia (Bögge 2009; Maderer, Skiba 2006). Janina Steurethalter za cele geragogiki przyjmuje: *umożliwiać osobom starszym, którzy wypadli z rytmu swojego życia i grozi im popadnięcie w kryzys, odnalezienie sensownego, samodzielnego wykreowanego życia, za które wezmą sami odpowiedzialność. Istnieje potrzeba udostępnienia im instytucji pomocowych i wdrożenie ich w aktywne starzenie się i aktywną starość* (Steurethalter 2016, s. 92). Celem oddziaływań geragogicznych będzie zatem *w pierwszym rzędzie posiadanie lub wykreowanie u seniorów samoświadomości, która pozytywnie zintegruje proces starzenia się i tracenia sił z całością osobowości* (Steurethalter 2016, s. 92).

Geragogika jako część gerontologii, rozwija się obecnie dynamicznie za sprawą zainteresowań badaczy z wielu obszarów nauki, głównie ze względu na zmiany zachodzące w strukturach społecznych. Chodzi tu głównie o perspektywę makro – starzenia się społeczeństwa, a także wydłużenie się życia jednostki z jednoczesnym jej zdrowszym, bardziej świadomym i wyemancypowanym stylem życia. Te zmiany generują nowe wyzwania dla specjalistów zajmujących się starzeniem się i starością, także tych związanych z naukami o wychowaniu. Geragogika w takim ujęciu stanowi część subdyscyplin pedagogicznych określanych przez autorów jako agogiki (ang. *agogy*). Ludger Veelken podkreśla, że geragogika (pochodząca od greckiego słowa *gerontagoo* – prowadzę starca, wskazuję drogę starcowi) jest niczym innym, jak kontynuacją wychowania dzieci *Kindernerziehung* (pedagogika) i kształcenia dorosłych *Erwachsenenbildung* (andragogika). Rozumieć ją należy jako przygotowanie do starości, przygotowanie się na starość, wprowadzenie do dojrzałości czy towarzyszenie w drodze do starości. *Geragogika wiąże się z przezwyciężaniem trudności życiowych, kształtowaniem życia, samorealizacją życiową, dodawaniem sił. Chodzi zarówno o rozwój tożsamości w procesie socjalizacji, jak również o krytyczną analizę i zmianę zastanych środowisk wychowawczych i związanych z nimi wzorców ról* (Veelken 2000, s. 88). Takie rozumienie geragogiki (w perspektywie nauk o wychowaniu), będące konsekwencją postrzegania uczenia się głównie przez pryzmat wieku uczących się, jest powszechne w niemieckojęzycznych źródłach.

Można spotkać się również z wyróżnieniem subdyscyplin geragogiki. Egzemplifikacją niech będzie tutaj geragogika muzyki (*Musikgeragogik*) (Hartogh 2016) czy geragogika języków obcych (*Fremdsprachengeragogik*) (Berndt 2003). Doczekały się one nawet obszernych opracowań w formie publikacji książkowych.

W niemieckiej wersji Wikipedii podkreśla się, że geragogika jest rozumiana jako część pedagogiki lub gerontologii. Na pierwszy plan wysunięte zostają dydaktyczno-metodyczne aspekty tej dyscypliny w powiązaniu z problematyką społeczną. Całościowe postrzeganie geragogiki utożsamia się z nauką praktyczną i teoretyczną obejmującą starość jako część życia i procesy związane ze starzeniem się, odnoszące się zarówno do dzieci, młodzieży, dorosłych, jak i osób starych.

Na uwagę zasługuje także usytuowanie geragogiki w strukturze stowarzyszenia zajmującego się problematyką starzenia się i starości. W Niemieckim Towarzystwie Gerontologii i Geriatrii (*Deutsche Gesellschaft für Gerontologie und Geriatrie*) geragogika sytuuje się w sekcji czwartej, obok gerontologii eksperymentalnej (*Experimentielle Gerontologie*), geriatrii (*Geriatrische Medizin*), gerontologii społecznej i behawioralnej (*Sozial- & Verhaltenswissenschaftliche Gerontologie*), wchodząc w skład czwartego działu: gerontologia społeczna i praca z osobami starszymi (*Soziale Gerontologie und Altenarbeit*).

Natomiast Austriackie Towarzystwo Geragogiczne (*Österreichische Arbeitsgemeinschaft Geragogik*) na swojej stronie internetowej krótko definiuje geragogikę jako dyscyplinę naukową poszerzającą zagadnienia pedagogii i andragogiki o uczenie się ludzi starych, rozwijając koncepcje doksztalcenia (*Fortbildung*),

kształcenia (*Ausbildung*) i dalszego kształcenia (*Weiterbildung*), ukierunkowanych na ludzi starych. Dalej można wyczytać, że geragogika bada procesy kształcenia w drugiej połowie życia. Jej przedmiotem zainteresowań jest wspierające seniorów towarzyszenie w ich życiu. Celem działań geragogicznych *jest pielęgnowanie potencjału, indywidualnych zasobów i doświadczeń generacji osób starszych oraz umożliwienie ich wykorzystania na rzecz społeczeństwa* (<http://www.geragogik.at/index.php?id=geragogik>).

Podręczniki geragogiki

Podręcznik J. Wingchena (2004) powstał ponad 20 lat temu. Analizowane wydanie jest kolejną, poprawioną propozycją podręcznika sprzed lat. W przedmowie autor podkreśla, iż geragogika zorientowana jest na działanie i ma swoje miejsce w kształceniu kadr zajmujących się opieką i wsparciem osób starszych, by całościowo mogli oni w codziennym działaniu wykorzystać wiedzę i umiejętności geragogiczne. Podtytuł piątego wydania (*Von der Interventionsgerontologie zur Seniorenbildung*), wskazuje na zmianę perspektywy myślenia o wpieraniu osób starszych: z działań interwencyjnych (profilaktyka, terapia, rozwiązywanie problemów i praca z dysfunkcjami) w kierunku edukacji. Pierwszy rozdział stanowi krótki wstęp i wprowadzenie do nowego wydania. W drugim rozdziale przedstawiona została koncepcja gerontologii stosowanej (*angewandte Gerontologie*). Osadzona jest w działaniu edukacyjnym i opiekuńczym, gdzie osoba starsza przedstawiona jest jako pasywna, z ograniczonym kontaktem z innymi, zależna i potrzebująca wsparcia. Działania na rzecz seniorów ukierunkowane są na profilaktykę, pracę z deficytami, które można przewyciężyć oraz na działania pozwalające radzić sobie z trudnościami, ułomnościami życia w starości. Kluczowym pojęciem zaś są kompetencje i specyfika ich pozyskiwania przez starsze osoby z perspektywy teorii kompetencyjnej. Całość oparta jest na literaturze końca lat siedemdziesiątych w głównej mierze autorstwa U. Lehr – gerontologia interwencyjna oraz z lat dziewięćdziesiątych, głównie E. Olbricht – model kompetencyjny. Trzeci rozdział poświęcony został ewolucji w postrzeganiu działań na rzecz osób starszych z interwencyjnych na geragogiczne – osadzone w naukach o wychowaniu, psychologii oraz innych naukach społecznych. Kategorią przewodnią tego rozdziału jest wychowanie. Kolejny rozdział to już jednoznaczne umiejscowienie działań na rzecz seniorów w naukach o wychowaniu (jako przedłużenie poprzednich etapów: pracy edukacyjnej z dziećmi – pedagogika, dorosłymi – andragogika). Opisane zostały różne formy tej pracy – od edukacji, poprzez poradnictwo, wybrane formy terapii, na rehabilitacji skończywszy. Piąty rozdział bazuje na związku uczenia się ze starością w trzech ujęciach, których kryterium stanowi wiek odbiorców: dzieci, osoby pracujące w okresie przedemerytalnym i osoby stare. W pierwszym przypadku podejmowane są kwestie postrzegania przez dzieci starości, przygotowania do starości, negatywnych stereotypów związanych ze starością itp. W drugim opisane zostały metody przygotowania się do emerytury czy odkrywania alternatywnych

do pracy obszarów aktywności. Uczenie się w starości obejmuje swym zasięgiem działania mające na celu między innymi: przewyższanie trudności dnia codziennego, permanentny rozwój, utrzymywanie aktywności zawodowej. Szósty rozdział podejmuje tematykę uwarunkowań działań geragogicznych. W ich skład wchodzi między innymi: planowanie, metody dydaktyczne, cele kształcenia, treści kształcenia, wykorzystanie mediów, ale także specyfika pracy z obcokrajowcami, a nawet aktywność seksualna w późnej dorosłości. Kolejna część podręcznika koncentruje się na pracy grupowej z seniorami, zarządzaniu grupą, interakcjami w grupie itp. Rozdział ósmy nosi tytuł „Aktywizacja i motywacja”. Wyjaśnienie mechanizmów aktywizacji i aktywności w późniejszej dorosłości zajmuje pierwszą część rozdziału, w kolejnej – dużo obszerniejszej – autor podejmuje tematykę motywacji, opierając się głównie na literaturze z lat osiemdziesiątych. Przedostatni rozdział przedstawia możliwości uczenia się w starości i oparty został na psychologicznych doniesieniach z badań odnoszących się do uczenia się. Pojawiają się takie pojęcia jak: inteligencja, zdolności czy rozwój. W ostatnim rozdziale dominuje perspektywa cyklu życia z jego fazami i kryzysami, włącznie z propozycją E. Eriksona. Drugim, kluczowym elementem jest biograficzność człowieka. Szczególną uwagę poświęcono roli opowiadania (*Erzählen*), narracji w podnoszeniu jakości życia w starości.

Analizując treści podręcznika, można z całą stanowczością stwierdzić, że geragogika rozumiana jest w tym przypadku szeroko. Rozbudowane są aspekty medyczne, a przede wszystkim terapeutyczne. Dzięki takiemu spojrzeniu geragogika ma charakter wielodyscyplinarny, choć socjologiczne uwarunkowania uczenia się w starości potraktowane zostały jedynie sygnałnie. Jednocześnie lektura książki dostarcza pewnego dyskomfortu, przynajmniej z dwóch powodów. Po pierwsze osoba starsza jest wbrew tytułowi ciągle adresatem działań edukacyjnych, a samostanowienie, samokształcenie, samorealizacja są pojęciami pojawiającymi się incydentalnie. Po drugie odnotować należy całkowity prawie brak odwołania się do sfery duchowej człowieka w późnej dorosłości. W końcu należy podkreślić, iż wznawiane wydawnictwo jest dzisiaj zdecydowanie zbyt ubogie w najnowszą literaturę i aktualne doniesienia z badań.

Geragogika to dyscyplina, której tradycyjnie głównymi aktorami są osoby w tzw. trzecim wieku. Jednakże jej praktyczny wymiar pozwala na wykorzystanie zdobyczy tej dyscypliny w pracy z osobami w czwartym wieku, schorowanymi, niepełnosprawnymi, przebywającymi w instytucjach pomocowych i wspierających (*integrative Geragogik*). Podkreśla się w tym miejscu związek geragogiki z pedagogiką specjalną (*Heilpädagogik*). Geragogika tak ukierunkowana korzysta z praktycznych doświadczeń oraz jest budowana dla praktyki, uwzględniając trzy zasadnicze wymiary: osobowy, rozwojowy oraz środowiskowy (Maderer, Skiba 2006, s. 147–158). Przykładem tak rozumianej geragogiki jest próba ujmowania jej jako nauki o czynnościach praktycznych służących wspieraniu i komunikacji ze starszym pacjentem w instytucjach medycznych (Skiba 2000, s. 253–257). Ten sposób rozumienia geragogiki pojawia się również w publikacjach spoza Niemiec (zob. Koehler i inni 2002; Hayes 2005).

Propozycją podręcznika geragogiki o takiej optyce jest książka autorstwa Benedikta Bögge pod tytułem *Geragogik. Wie weit kann Bildung im Alter gehen?* Autor pyta w tytule, jak daleko może pójść kształcenie w starości? Podtytuł doprecyzowuje, iż podręcznik odnosić się będzie do działań edukacyjnych na rzecz osób w czwartym wieku (*Pädagogik mit Menschen im vierten Lebenslter*). Już sam tytuł sugeruje bardzo podobne rozumienie obszaru zainteresowań geragogiki do wyżej analizowanego podręcznika oraz podkreśla jej ścisły związek z pedagogiką. Publikacja ukazała się 2009 roku i jest wyraźnie nowocześniejszą propozycją. Jest to w zasadzie broszurowe wydanie, skrypt, zawierający główne zagadnienia związane z uczeniem się w starości. Po wstępie następuje rozdział poświęcony charakterystyce osób w czwartym wieku, czyli seniorom, których cechuje osłabienie organizmu oraz zależność od innych. Szczególnymi czynnikami tego etapu rozwojowego są ograniczenia ruchowe i ograniczenia psychospołeczne, np. samotność czy depresja. Działania na rzecz tych osób nakierunkowane są na stwarzanie warunków sprzyjających poczuciu autonomii i odpowiedzialności oraz świadomości własnych kompetencji. Dzięki temu człowiek na tym etapie życia może jak to tylko możliwe zadbać o jakość swojego życia. Trzeci rozdział skupia się na procesach kształcenia w czwartej fazie życia. Opisane zostały szanse i zagrożenia uczenia się w starości. Kolejny rozdział poświęcony został pracy z biografią. Przedstawione zostały metody wykorzystywane do zajęć z osobami starszymi oparte na wspomnieniach i nawiązujące do własnej biografii poprzez gry, zabawy, czytelnictwo, słuchanie muzyki, śpiewanie, pracę z fotografiami, wspomnieniami itp. Następna część w całości poświęcona jest tak zwanej „motopedagogice” (*Motopädagogik*), czyli działaniom pedagogicznym mającym na celu usprawnienie motoryki i rozwijanie umiejętności poruszania się oraz radzenia sobie z problemami wynikającymi z przemieszczania się. Metodyka działań na rzecz osób starszych z zakresu psychomotoryki przewiduje także treści pozwalające zrozumieć pracę z osobami dotkniętymi demencją. Kilka ostatnich stron przed zakończeniem zajmuje opis idei wyposażania osób o ograniczonej mobilności w odpowiedni sprzęt, a w szczególności tzw. *Sinnwagen*, czyli odpowiednio wyposażoną, mobilną szafkę z wieloma użytecznymi funkcjami.

Podsumowanie

Na postawie analizowanych definicji geragogiki, wybranych podręczników i źródeł internetowych z tego zakresu można poczynić następujące ustalenia:

- Geragogika jest częścią szeroko rozumianej gerontologii społecznej.
- Geragogika jest zakorzeniona w naukach o wychowaniu. Jest kontynuacją (kryterium wieku uczącego się) pedagogiki i andragogiki.
- Zakres działań nazywanych „geragogicznymi” wychodzi daleko szerzej poza typowe przedsięwzięcia edukacyjne. Podkreśla się istotność związku geragogiki z wybranymi obszarami pedagogiki specjalnej oraz pracy socjalnej.

- Geragogika ma charakter dyscypliny praktycznej i dostarcza narzędzi do pracy metodycznej z osobami starszymi.
- Celem działań edukacyjnych na rzecz osób starych jest radzenie sobie z problemami życia codziennego i podnoszenie jakości życia. Dla osób w trzecim wieku sprowadza się to do utrzymywania aktywności i wykorzystania edukacji do emancypacji i rozwoju. Dla osób w czwartym wieku głównym celem działań jest rozwiązywanie codziennych problemów życiowych wynikających głównie z ograniczeń mobilności i zależności od innych.
- Metodyka geragogiki koncentruje się na autonomii osoby starszej, jej woli, subiektywnych potrzebach, redukując perspektywę zobiektywizowanych powinności generacji.
- Swoim zakresem oddziaływania geragogiczne nie wychodzą poza fizyczną (szczególnie, gdy beneficjentami są osoby w czwartym wieku) i psychiczną sferę życia. Duchowa sfera nie jest w żaden sposób eksponowana.

Bibliografia

1. Berndt A. (2003), *Sprachenlernen im Alter. Eine empirische Studie zur Fremdsprachengeragogik*, Iudikum Verlag GmbH, München.
2. Bögge B. (2009), *Geragogik. Wie weit kann Bildung im Alter gehen? Pädagogik mit Menschen im vierten Lebensalter*, Diplomica Verlag, Hamburg.
3. Bollnow O. F. (1962), *Das hohe Alter*, „Neue Sammlung” 2/1962.
4. Bubolz-Lutz E., Gosken E., Kricheldorf C., Schramek R. (2010), *Geragogik: Bildung Und Lernen Im Prozess Des Alterns. Das Lehrbuch*, Verlag Kohlhammer, Stuttgart.
5. Bubolz-Lutz E. (2010), *Geragogik als Theorie und Praxis der Altersbildung*. Sozial Extra, 34(7–8), 37–39.
6. *Deutsche Gesellschaft für Gerontologie und Geriatrie* – <http://www.dggg-online.de>.
7. Hartogh T. (2005), *Musikgeragogik – ein bildungstheoretische Entwurf: musikalische Altenbildung im Schnittfeld von Musikpädagogik und Geragogik*, Wißner, Augsburg.
8. Hayes K. (2005), *Designing written medication instructions: Effective ways to help older adults self-medicate*, „Journal of Gerontological Nursing”, 31(5), 5–10.
9. Jasper B.M. (2002), *Gerontologie*, Vincentz Verlag, Hannover.
10. Koehler J.A., Cha J., & Smith C.E. (2002), *A model for using novel nursing interventions to meet the challenges of community health needs*, „Home Health Care Management and Practice”, 14(2), 129–136.
11. Maderer P., Skiba A. (2006), *Integrative Geragogik: Part 2: Interventions and Legitimations*. „Educational Gerontology”, 32(2), 147–158. doi:10.1080/03601270500388174.
12. *Österreichische Arbeitsgemeinschaft Geragogik* – <http://www.geragogik.at> Wikipedia.de.
13. Petzold H. (1965), *Géragogie – nouvelle approche de l'éducation pour l'agésse et dans l'agésse*. „Publication de St. Denis”, 1, s. 4–10.
14. Skiba A. (2000). *Nursing and education in gerontology*, „Pfleger”, 13(4), 253–257.
15. Steuenthalten J. (2013), *Dementagogik. Dementiell erkrankten Menschen neu und ganzheitlich begegnen*, Springer VS, Wiesbaden.
16. Veelken L. (2006), *Bildung im Alter*, [w:] *Gerontologie*, W.D. Oswald, U. Lehr, C. Sieber, J. Kornhuber (red.), Verlag Kohlhammer, Stuttgart.

17. Veelken L. (2000), *Geragogik: Das sozialgerontologische Konzept*, [w:] S. Becker i inni (red.), *Handbuch Altenbildung*, Springer Fachmedien, Wiesbaden.
18. Wingchen J. (2004), *Geragogik. Von der Interventionsgerontologie zur Seniorenbildung*, Brigitte Kunz Verlag, Hagen.
19. Wingchen J. (2009), *Geragogik*, Brigitte Kunz Verlag, Hagen.

Geragogika in terms of German-speaking authors

Key words: geragogy, ageing, old age, learning.

Abstract: this paper has been based on the analysis of the recent German language literature of the subject. The aim was to present, on the basis of the analysis of definitions and textbooks, how German authors understand geragogy. The authors reach the conclusion that geragogy — as a discipline rooted in education sciences, using in particular the resources of psychology and sociology — is a practical subdiscipline. Activities that support seniors are undertaken in order to help them deal with their everyday life circumstances and to increase the quality of their lives. However, for people in their third and fourth age, the objectives of geragogical influences vary.

Dane do korespondencji:

Dr Artur Fabiś

Uniwersytet Pedagogiczny w Krakowie

Wydział Pedagogiczny

Instytut Nauk o Wychowaniu

e-mail: af.gwsp@wp.pl

Mgr Łukasz Tomczyk

Uniwersytet Pedagogiczny w Krakowie

Wydział Pedagogiczny

Instytut Nauk o Wychowaniu

e-mail: tomczyk_lukasz@prokonto.pl